

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

M 73

Tjänste

MÅTT, VIKT OCH STYCKETALSÄRÄKNING.

Anm. Frågelistan avser uteslutande förhållandena före meter-systemets införande år 1878. Exempel med liter, kilo etc. böra fullständigt uteslutas.

I. Allmänt.

1. Mått (måt, mot): är ordet fullt levande i målet? Har det även annan betydelse än i riksspråket (fjärdingsmått, krutmått)? Ex.: 'gjutform', 'halvtunna'.

Finns någon dialektal beteckning för 'ögonmått': ögonkast, ögonfäste?

2. Mätta: finns i dialekten ett dylikt verb, och vad betyder det? Ex.: 'forma, modellera', 'taga mått'.

3. Mäta (mjäta): är ordet fullt levande i målet? Användes det endast om vissa slag av mätning, ex. om mätning av jord, om mätning i måttkärl? Jfr nedan punkt 6 om mäla!

Vilka sätt av mätning för magiska ändamål känner man till (mäta med psalmbok, med kläde och sax, med strumpebandet, med tråd, med tummen och pek fingret utsträckta, med tummen och lång fingret, med tvärhanden)? Vad kallades detta slags mätning (mäta, mäla, spanna)? Beskriv noggrant hur mätningen skedde samt för vilket ändamål (för att utröna sjukdomsorsaker; bota sömngång, barns nattgråt; mäta bort inrända stickor; utröna oskuld)!

4. Mål (bör ej förväxlas med mål i betydelser som 'måltid', 'rättegångssak', 'dialekt'): finns ordet i dialekten i betydelsen 'mått'? Giv ex. på dess användning! Ex.: fullt mål, ta mål 'taga mått', jammål 'jämnt mått', fammål 'fammmått'.

5. Måla: finns i dialekten ett dylikt verb med betydelsen 'mäta'? Ex.: måla upp säden på logen, måla sig 'mäta sig (hos skräddaren)', det var väl målt 'det var väl mätt', måla upp väven 'mäta upp väven', jammålt 'jämnt mätt'.

6. Mäla (bör ej förväxlas med mäla i betydelser som 'tala', 'meddela'): finns ordet i dialekten i betydelsen 'mäta'? Användes det endast om vissa slag av mätning, ex. om mätning av längdmått, om mätning av jord? Jfr ovan punkt 3 om mäta!

7. Andra beteckningar för 'mått': tolk?

8. Andra beteckningar för 'mäta (taga mått)': båda, klava, marka, märka (märka kläder), tolka? Finnas möjligen hithörande beteckningar med mera specialiserad betydelse: mingla 'mäta snålt'?

9. Längd (längda, lägn): är ordet levande i målet? Har det betydelser, som avvika från riksspråkets? Ex.: 'länga' (de satte eldhusen i en längd), 'viss mängd bräder el. plankor'.

10. Yta: är ordet levande i målet? Har det den riksspråkliga be-

tydelsen ('yta', 'utsida')? Ex.: man kan inte se människan längre än till ytan. Förekommer det i andra betydelser än den riksspråkliga? Ex.: 'ytbräde', 'ytved'.

11. Rymd: är ordet levande i målet? Har det möjligen annan betydelse än i riksspråket? Ex.: 'slättland' (i motsats mot skogsbygd); ta på rymden 'rymma'.

Andra beteckningar för 'rymd (volym)'? Ex.: skrymme (en skäppas skrymme 'en skäppas mål (innehåll, volym)', halvtunnescrymme, kannskrymme, stoppskrymme), skrymsel.

12. Rymma (röma, råmma): giv ex. på ordets bruk i betydelsen 'i sig innehålla'! Hur heter 'Kyrkan rymmer inte så mycket folk'?

Andra beteckningar för 'rymma' (i betydelsen 'i sig innehålla'); berymma, draga (flaskan drar ett stop)?

13. Råge: giv ex. på ordets bruk (det var rågen uppav skålen 'det var råge på skålen')!

Finns andra beteckningar för 'råge': åbunge?

Giv ex. på motsättningar som: struken fjärding och rågad fjärding; tunnfylle 'nätt och jämnt fylld tunna strömming' och en tunna packad!

Finns särskild beteckning för 'råga till hälften'? Ex.: slödda (målet är varken rågat eller struket, det är slöddat).

Hade man ett särskilt trä, varmed man strök sädesmättet, då man mätte upp säd: strykholt?

14. Vikt (väkt, vätt): kan ordet som i riksspråket betyda dels 'viss tyngd' (gå upp med vikten 'ha tillräcklig tyngd'), dels 'vikt att väga med'? Har det någon icke riksspråklig betydelse: 'våg'; skålväkt 'våg med skålar dels för vikterna, dels för det, som skall vägas'?

15. Väga: hur böjes ordet? Giv ex. dels på transitiv användning ('se efter, hur tungt något är'), dels på intransitiv användning ('hava viss tyngd')! Har ordet även andra betydelser än det riksspråkliga: 'lyfta med hävstång'.

Det väger nere i mig 'jag känner kväljningar'.

Andra beteckningar för 'väga' i betydelsen 'se efter, hur tungt något är': punda 'väga ut ngt pundtals' (punda hö, punda ost)? Finns särskilda beteckningar för 'väga ungefärligt': ta på en hoft, hovdera?

Andra beteckningar för 'väga' i betydelsen 'hava viss tyngd': hålla (stålet höll tjugo mark 'vägde 20 skålpund'), våga?

Känner man till vägning för magiska ändamål? Vad vägde man i dylik avsikt (kläder efter döda personer, nyfödda eller jorddragna barn, nyfödda kalvar, kor vid lösningen, hö till nyköpta kor, höns någon viss dag, säd före sådden, mjölk innan den såldes, telnarna i nät före fiske, den första laxen vid laxfiske)? Varför vägde man (för att en sak skulle bli hållbar, för lycka, mot förgöring o.s.v.)? Hur tillgick vägningen (man stod på särskild plats, vägde över en tröskel, över eld)? Skulle man eller skulle man icke se efter vad föremålet vägde? Hade man någon särskild benämning på dylik vägning?

16. Kröna (kryna, krena) 'stämpla mått, vikter, vågar eller

transportkärl med krona? 'Kröning': kryna? Krönare (krynare) 'person, som utförde denna stämpling'? Krönjärn (krynjärn) 'järn, varmed stämplingen utfördes'?

II. Längdmått.

Anm. Riksspråksbenämningarna i dialektal form sakna intresse och böra ej anföras.

17. Redogör för samtliga de naturliga längdmått, som man minns i bygden!

Ex.: 'hårsmån': nåcka, sylmån (gör den en sylmån längre!); 'tuff-fjät': hanfjät, kanktren; 'fingersbredd': fingersmån; 'avståndet från tummens spets till dess första led': knoe, noe; 'avståndet från långfingrets knoge till dess första led': kno; 'tvärhand (handsbredd)': en kvar hand; 'fotens längd': fjät; 'avståndet mellan tummen och något av de andra fingrarna, båda utsträckta': grep, spann (långspann och stuttspann); 'ett yxskafts längd': han var elva yxskaft på ryggen; 'längden av ett steg': råmål 'längd av tjugu steg'; 'hästlängd': märralängd; 'avståndet från långfingrets spets till armbågknölen'; 'så stort avstånd, som man kan mäta med utsträckta armar'; 'längden av en hares hopp': harakut; 'stenkast': varp; 'längden av ett pilskott': kolvskott; 'längden av ett bösskott'; 'så lång stycke väg, som en man kunde gå utan att vila': rast, skogsmil; 'så långt vägsträcka, som man kan gå, medan ett påtönt bloss brinner': kyndelmil; 'så lång vägsträcka, som man behöver gå för att nöta ut ett par (flätade) näverskor': näverskomil; 'så lång sträcka, som en hunds skall höres': det var bara två hundgläfs; 'så lång sträcka, som blicken når': hela ögnsynen.

18. Redogör i detalj för, hur man använde de naturliga måtten!

Ex.: man mätte en strumpfots längd med nedersta tumleden, en kvarnstens diameter med de utsträckta fingrarna, mindre avstånd på marken med de ömsevis framför varandra ställda fötterna, längden av en väv medelst underarmen från armbågknölen till långfingersspetsen, längden av en bjälke med yxskaftet, längden av en viss skugga (i och för tidsbestämning) genom antalet steg.

Finnas i målet några verb, som beteckna olika sätt att mäta med naturliga längdmått? Ex.: fänja 'mäta med utsträckta armar'; spanna 'mäta med de utsträckta fingrarna'; fota 'mäta med hjälp av de ömsevis framför varandra ställda fötterna'; stega 'mäta med steg' (jag har stegat vägen); stiga tiden å skuggan 'bestämma tiden på dagen med hjälp av längden av en viss skugga'.

19. Redogör för benämningar på äldre tiders instrument för mera systematisk längdmätning!

Ex.: 'måttsticka (mätsticka; bl.a. för hästskor)': markesticka, tolk; 'måttstav (tumstock)': smyg; 'måttband': markeband, marktråd, måltråd; 'klave' (använd av skräddare eller timmertummare); 'alns-mått': alnkäpp, alnstake, alnsticka, aln(s)nål, alnände; 'famnstake': famnkäpp, famnstigare, famnstock.

20. Vad minns man om de äldre längdmätningens instrumentens utseende?

Ex.: Funnos mätsnören, på vilka måtten angivits medelst knutar? Hur var "alnsnålen" inrättad? Hur fästes den i väven? Minns man alnmått i form av käpp med krycka? Hur gjordes indelningen på alnsmåttet (mässingsnaglar, spikhuvuden)? Minns man alnsmått av järn eller av mässing? Minns man, att ett alnsmått hängt på kyrkporten? Minns man särskilda alnsmått, brukade av vissa yrkesutövare: bökarealn, knallarealn, skräddarealn, snickarealn? Lodstock?

21. Finnas i målet några verb, som beteckna mätande med de olika systematiska längdmåtten? Ex.: alna av, alna ut.

22. Redogör i största korthet för bygdens minnen av de före metersystemets införande brukliga generella (alltså ej endast för ett visst slags varor avsedda) längdmåtten: linje, tum, kvarter, fot, aln, famn, stång, rev, fjärdingsväg, mil!

23. Redogör i detalj för i bygden fordom använda mått vid vissa speciella slag av mätning!

Ex.: i fråga om vävnader långaln, bult, stycke, rep; i fråga om rep båd; i fråga om garn flyta, lagna, tala, knäpp, sträng, pasma.

III. Ytmått.

24. Finnas i bygden några minnen av naturliga ytmått? Ex.: dialektala motsvarigheter till riksspråkets 'knivsudd', 'tumnagel'; uttryck som tre golv med havre; formler som så långt detta rop höres, är sanket mitt (rop vid tjuvmjolkning).

25. Redogör i detalj för de på orten i äldre tid brukade ytmätningens instrumentens utseende, användning och benämningar!

Ex.: Under medeltiden användes rep eller snöre vid mätning av tomter, jord och skog. Finnas några minnen härav?

I övre Dalarna användes före storskiftet vid mätning av jord en sex alnar lång stång. Hur kallades den (mälstång)? Hur var den indelad (karna, kavle, korg)? Var den försedd med doppskor? Hur kallades dessa? Hur användes mätstången?

I Jämtland fanns ett jordmått, som hette mäling. En "jordmäling" var 16 famnar i fyrkant, en "skördmäling" 14 famnar. En "mäling" mättes upp med en viss stång. Hur kallades den (målstång)? Då man mätte upp en "skördmäling", mätte man med stången från knäet, så att endast toppen av stången nådde ned till marken. På så sätt togs det in från 16 famnar till 14.

26. Redogör för de i äldre tid på orten vid mätning av jord använda ytmåtten och deras förhållande till varandra!

Ex.: I Älvdalen i övre Dalarna användes före storskiftet följande jordmått: kavelland, korgland, bandland, snesland, tjägland, spannland. Vilka voro de motsvarande måtten på andra orter i och utom Dalarna? I vilket förhållande stodo dessa mått till varandra (ex. i Lima 2 tjögland = 1 spannland)?

Vid redogörelse för hithörande benämningar bör noga beaktas spörsmålet, huruvida benämningen avser verkligt ytmått eller åkervidd beräknad efter myckenhet av därå utsädd säd.

IV. Rymdmått för våta varor.

27. Redogör i korthet för i äldre tid på orten brukliga rymdmått för våta varor (benämningar, förhållande till varandra)!

Ex.: nisse ($\frac{1}{2}$ jumfru), jumfru (bläcka, bytta), halvkvarter, kvarter, halvstop (tint, potta), pott (1/3 kanna), päl (1/3 kanna), stop (stopaklo), kanna (kannemått), halvankare, ankare (15 kannor), åm (60 kannor), oxhuvud (90 kannor), pipa (180 kannor).

28. Redogör för i målet förekommande benämningar på förvaringskärl för våta varor, vilka utgå från kärlets rymd!

Ex.: halvstopbutelj, pottekrus, stopflaska, kannspann, femtonkannorsdunk.

V. Rymdmått för torra varor.

29. Redogör för de naturliga rymdmått, som man minns i bygden!

Ex.: 'nypa': klyp; 'handfull': goft, nävgoft, gott (ex. mjöl-gott), grams (jag tog fulla gramsen), grip, greppnäve, gripnäve, nävylla; 'så mycket som omfattas med ena handen': hälla, knäpping (se även frågel. "Linberedning etc."); 'fång': fok, kjams.

Ann. Göpen och göpna ha behandlats i frågel. "Människokroppen".

30. Vilken var fordom bygdens vanliga benämning för '(en) famn (ved)': fänning, palm, stadrum, staklödja, stavrum? Hur stor var bygdens vedfamn (obs. även vedtränas längd)? Funnos även andra vedmått: kas, kast, mått, ved? Hur förhöllo sig dessa andra vedmått till famnen?

Förekom det, att man vid försäljning av ved räknade denna pr lass (enbett lass, tvebett lass)? I vilket förhållande stod då lasset till famnen?

Om benämningar för olika kvantiteter upplagd kolved, se frågel. "Kolning", punkt 1.

31. Minns man i bygden något om äldre kolmått och därvid använda kärl? Ex.: fat, tunna, korg, fora, stig, ark, skrind.

Redogör för hithörande måtts förhållande till varandra!

32. Vilka mått voro fordom gängse i bygden vid mätning av hö (och halm)?

Ex.: fång, kämsa, vandla, måling; tuta; nattfoder (betalades 1 nattfoder som ersättning för lån av häst?), hökors (höbörda, inknuten i korsformigt hoplagt hästtäck), höväkt; volm, stack, såtan; hässja; lass (sommarlass, vinterlass); gilling, parm, palm, spänne (fyra spännen hö till vårfoder).

I vilket förhållande stodo de i bygden brukliga hömåttens dels till varandra (ex.: 4 kämsor på 1 volm, $3\frac{1}{2}$ karlkämmor på 1 volm; 1 gilling = ett gott lass), dels till de samtidigt brukade viktsenheterna (ex.: ett hökors = omkring 2 lispund; 1 gilling = 40 lispund), dels också möjligen till vissa andra rymdmått (ex.: 1 skattehöparm = 1 höåm)?

33. Vad minns man i bygden om äldre mått för säd och rotfrukter samt dessa måtts förhållande till varandra? Kunde detta förhål-

lande vara olika t.ex. för olika sädesslag?

Ex.: kanna, kappe (kapp), skål, fat, stave, skäl, ätting, sätting, trö (1/6 tunna), fjärding, kvarter, fot, löp (lop), mål, halvspann, spann, skäppa, tunna.

Räknade man i vissa fall (ex. vid återbetalning med ränta) dels med struket mått, dels med rågat mått (ex. struken fjärding, rågad fjärding)? Vilket var i varje särskilt fall förhållandet mellan dessa båda mått (ex.: 36 strukna kappar = 32 rågade kappar)?

Räknade man i vissa fall dels med "trint" mått, dels med fyrkantigt mått (ex. trind halvskäppa, fyrkantig halvskäppa)?

34. Vad minns man i bygden om äldre rymdmått för sill och annan fisk?

Ex.: kappe, sillbandsfjärding, måt ($\frac{1}{2}$ tunna), tunna, spilträstunna (tunna om 24 kappar eller 48 kannor). Hur förhöllo sig dessa mått till varandra?

35. Minns man något exempel på metoder att förfalska hithörande mått?

Ex.: Tjärtunna försågs med dubbla bottnar och jord emellan dessa bottnar.

36. Finnas i målet några verb, som beteckna mätning med hithörande mått? Ex.: spanna 'mäta råg med spann'.

Finnas hithörande adverb, bildade med ordet tal? Ex.: skäpptals, tunntalet.

VI. Vikt.

37. Finnas i målet minnen av naturliga viktsenheter? Ex.: karlbörda 'mansbörda', ryggbörda 'så mycket, som man lämpligen kan bära på ryggen', hästlass.

38. Beteckningar för 'våg (att väga med)'? Ex.: våkt, väkt, likare, pundare, pyndare. Avser något av dessa ord endast ett visst slags våg (likarmad? olikarmad)? Känner man till vågar av annat material än metall (ex. smörvåg av näver och vidjor)?

Om besman, se punkt 40; om vid vägning av metall använda vågar se punkt 42.

Finnas några verkligt dialektala benämningar på vågens olika delar? Ex.: vågnagel 'egg, på vilken vågbalken hänger'.

39. Beteckningar för 'vikt (att väga med)'? Ex.: väkt, lod, lodare, loding, punding, vågekula.

Minns man vikter av annat material än järn eller mässing (ex. av sten, av bly)?

Finns beteckning för 'viktuppsats (samling vikter)': lod? för 'samling vikter (insatsvikter), avsedda att sättas in i varandra': lodkapp?

40. Besman (besmal, besmål, besmar)? Vilket material ingick i de äldsta besman, man känner från bygden (trä, sten etc.)? Har besmanets klump kunnat vara av trä (masurknöl)? Minns man besman av mycket ringa storlek (lodbesman)? Vilka varor vägdes med dylikt besman?

Minns man ovanligt stora besman (höbesman)? Beskriv användningen av höbesman!

Angiv målets beteckningar för besmanets olika delar! Ex.: bult, klonk, klubb, kluns, lod 'klump'; grepan, grepp, hängel 'handtag'; snarle, snärel, tross 'snöre'; hank 'krok'. Hur betecknade man de i stängen inslagna naglar, som angåvo vikten? Ex.: trelodsnageln, femmarkanagel, pundanagel.

41. Redogör i korthet för det i bygden fordom brukade viktsystemet (benämningar på de olika viktsenheterna; förhållandet mellan dessa enheter)!

Ex.: ort, lod, mark (hur hette pluralis?), pund, våg, kap, skep-pund, läst.

Finns verb, som beteckna vägning i viss viktsenhet? Ex.: punda 'utväga något pundtals'.

42. Äro speciella beteckningar, vilka röra malm- och metallvikt, kända på orten?

Ex.: bergsvikt 'beteckning på vikt för malm och metaller med viss relation till Stockholms- eller Västeråsvikt', snövikt 'en viss övervikt, som under vintern fordrades i malmvikten i Bergslagen'; snes, hundra, osmund, fat, läst.

VII. Stycketalsräkning.

43. Har ordet stycke vid stycketalsräkning en särskild pluralform? Ex.: tre styckna gäddor.

44. Finns rent dialektala, stycketalsbetecknande substantiv, vilka ej avse viss vara? Ex.: tjäg 'tiotal' (skit till karl, som inte kan föda en tjäg loppor), tiond 'tiotal', snes 'tjog'.

45. Redogör för i bygden fordom använda hjälpmedel vid stycketalsräkning!

Ex.: ett vågrätt streck (fana) drages över fyra lodräta streck för att beteckna, att femtalet är fullt; ett stycke av den räknade varan (talkrok, talströmming, talstör) lägges undan för varje fullt dussin etc.

46. Redogör för i bygden fordom använda, ej i riksspråket brukliga stycketalsbenämningar, vilka avse endast viss bestämd vara!

Ex.: för fisk (incl. sill): ol, våla, spite, stig, stock, vrang; för grönsaker (lök, kålhuvuden etc.): skock; för hudar och skinn: bälg, decker, kipp, särk, timmer; för hästskor och hästkosöm: gång (långgång, stackotgång); för näver: börda, flik, klova, mes; för spik: kast, hundra (= 120 ?); för stavar i laggkärl: läst; för säd (otröskad): snes, nacke, trave, långgrök; för ägg: kull, stig.

Ann. Stycketalsbenämningarna för vissa kvantiteter lin behandlas i frågelistan "Linberedning och spinning".